

بررسی و تحلیل سیر ترتیب نزول آیات الاحکام زنان

ندا مولائی^۱، مریم مولائی فرد^۲

^۱کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

^۲کارشناس آموزش دینی و عربی

چکیده

قرآن، کتابی جهان شمول و برای هدایت همه‌ی بشر آمده است. خداوند متعال، آیات را به تدریج نازل فرمود تا انگیزه فرهنگ‌سازی قرآن و تربیت انسان‌ها به درستی تأمین گردد؛ چراکه نزول هر بخش از آیات، متناسب با نیاز و موقعیت مخاطبان صورت گرفته است. یکی از مهمترین مقوله‌های قرآنی که برای هدایت بشر نازل شده است، آیات الاحکام زنان است. این آیات در سور مدنی جای دارند. مگر ۴ آیه که از سور مکی به دست آمده است. از طرفی مبنای پژوهش حاضر مطالعه‌ی تطوری احکام زنان در سیر نزول سوره‌هاست؛ چراکه سیر نزول به مخاطب روش را علاوه بر محتوا انتقال می‌دهد؛ مثلاً وقتی پژوهشگر در ترتیب مصحف به سراغ احکام زنان می‌رود، فقط حکم برای او مورد توجه است؛ مثل احکام طلاق یا ازدواج برای زنان؛ ولی در سیر نزول علاوه بر حکم، پژوهشگر درمی‌یابد این آیه در سیر نزول در چه شبکه‌ای از احکام و معارف و اعتقادات جای دارد و در کنار چه احکام‌هایی می‌آید و سیر تکرار این حکم چگونه است؛ پس این موضوع می‌تواند شبکه‌ی به ما بدهد که در سیر نزول از ابتدا تا انتهای رسالت پیامبر، اولین جایی که به مقوله‌ی زنان پرداخته کجا و چطور تطور پیدا کرده است. خداوند در بیان احکام در بعضی جاها حکم قطعی را بیان و صراحتاً حکم کلی را اعلام می‌کند و در بعضی جاهای دیگر به صورت تفصیلی و دنباله‌دار حکم را به مسلمان ابلاغ می‌کند.

کلید واژگان: آیات الاحکام، ترتیب نزول، نزول تدریجی، فلسفه احکام، زنان.

مقدمه

قرآن کلام خدا و حاصل تمام نیازهای هدایتی و تربیتی مردم از زمان نزول تا انتهای هستی است. مخاطبان این کتاب حکیم و تحول آفرین تمام انسان‌ها با هر سطح و عمق و فرهنگی هستند و این مخاطبان را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد. **گروه اول:** مردمان عصر نزول که آیات قرآن با توجه به رفتارهای مثبت و منفی آنها نازل شده است و **گروه دوم:** مردمان بعد از عصر نزول که موظف هستند پیام‌های قرآنی را بخوانند و به آنها عمل کنند. با عنایت به اینکه قرآن مجموعه‌ای از متن و روش‌ها است و با توجه به نزول تدریجی، این پیام‌ها به طور اصولی برای گروه دوم نیز نازل شده است؛ همچون گروه اول مگر اینکه دلیلی بر خروج این اصل وجود داشته باشد؛ زیرا در روایات اسلامی از امام صادق (علیه‌السلام) نقل شده: نزل القرآن بایاک اعنی و اسمعی یا جاره: قرآن، چنین نازل شده است که به تو می‌گویم؛ اما ای همسایه، تو بشنو (کلینی، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۶۳۱) بنابراین مخاطب قرار دادن مسلمانان صدر اسلام، بهانه‌ای برای راهبری همه مسلمانان در گذر تاریخ است. پس برای فهم درست این روش‌ها باید به سیر تنزیلی آیات توجه شود. احکام در فرایندی به مدت ۲۳ سال بر مردم نازل شده است و بررسی حکمت توزیع و نقش تربیتی و هدایتی آن و تناسب با موقعیت مردم نیاز به مطالعه و پژوهش دارد. در این راستا یکی از مهم‌ترین موضوعات توزیع شده در میان سوره، آیات الاحکام زنان است. که با بررسی بدست آمده ۹۱ آیه در قرآن به طور صریح مشخص شده است. در همین راستا موضوع این تحقیق بررسی و تحلیل آیات الاحکام زنان در سیر نزول است که ابتدا آیات الهی مورد بررسی قرار گرفته و آیات مربوط به هر بحث استخراج و پس از جایگزینی در سه دسته قرار گرفته‌اند. **دسته اول:** مربوط به آیات اختصاصی زنان هستند؛ مثل آیه ۲۲۲ سوره بقره که به آیه حیض مشهور است. حکم این آیه فقط برای زنان است و برای مردان هیچ جایگزینی ندارد. **دسته دوم:** آیات مشترک بین زنان و مردان هستند؛ ولی در بعضی از احکام در کمیت و کیفیت برای زن و مرد متفاوت هستند؛ مثل آیه ۱۱ سوره نساء که در مقوله‌ی ارث نازل شده است؛ ولی سهم ارث زنان را نصف مردان بیان می‌کند. **دسته سوم:** که بیشترین آیات در آن جای دارند. آیات تعاملی با زنان هستند. در این آیات حکم مردانی که با زنان در تعامل هستند بیان می‌شود. مثل آیه ۱ تا ۴ مجادله که احکام ظهار بیان شده است. انگیزه این تحقیق کشف مرادهای جدید خداوند است و اینکه خداوند با توجه به سیر نزولی که احکام را نازل کرده است چه پیام‌هایی به مخاطبان در آینده انتقال داده است. امید است پژوهش حاضر، بخشی از معارف نهفته در کلام خدای حکیم را کشف کند و ابعادی از ثمرات تحقیق موضوعی به سبک ترتیب نزول قرآن را به علاقمندان علوم قرآنی و بنمایاند.

بیان مسئله

مراد از آیات الاحکام آیتی است که به نحوی بتوان بر مبنای آن یا استقلالی یا به انضمام آیات دیگر و نیز یا به دلالت مطابقی و یا التزامی... برداشتی مرتبط به احکام مکلفین استنباط نمود. موضوعات آیات الاحکام با توجه به ابواب فقهی مختلف است، برخی عبادات و برخی معاملات... است. می‌توان بر مبنای جنسیت نیز این آیات را مورد مذاقه قرار داد؛ چراکه بدیهی است، برخی از احکام خانم‌ها با آقایان به دلیل تفاوت‌های جسمی و ماموریتی متفاوت است. تلاش می‌شود در این رساله تا احکام خانم‌ها را بنا بر اقسام مختلف آن در قرآن مورد توجه قرار داد. برخی از احکام اختصاص به خانم‌ها دارد؛ مانند احکام اختصاصی مربوط به دماء ثلاثه که هیچ معادلی برای مرد ندارد (آیه ۲۲۲ سوره بقره) یا احکام مربوط به شیردهی که مختص به زنان است (آیه ۲۳۳ سوره بقره). برخی از احکام خانم‌ها با آقایان مشترک است؛ ولی تفاوت در کیفیت و کمیت آن وجود دارد؛ مانند ارث، حدود و دیات و شهادت؛ مانند آیه ۲۸۲ سوره بقره که در مورد شهادت دادن است و بیان می‌کند که شهادت دو زن برابر با شهادت یک مرد است یا آیه ۱۱ سوره نساء که در مورد ارث صحبت می‌کند که ارث مرد دو برابر ارث زن است. برخی از احکام وظیفه مکلفینی را مطرح می‌کند که در تعامل با خانم‌ها هستند؛ مثل اینکه در حال حیض، نزدیکی رخ ندهد یا نگاه به خانم‌ها و حدود و ثغور آن همچنین خواستگاری از خانم‌ها در ایام عده وفات شوهر... . لذا در قرآن حقوق و احکامی برای خانم‌ها قایل شده است که دیدن یک جای آن در قرآن لازم است. که در قالب یکی از سه عنوان پیش گفته قابل طرح است. از طرفی مبنای تحقیق حاضر مطالعه تطوری احکام زنان در سیر نزول سوره‌هاست؛ چراکه سیر نزول به مخاطب روش را علاوه بر محتوا انتقال می‌دهد؛ مثلاً وقتی محقق در ترتیب مصحف به سراغ احکام النساء می‌رود فقط حکم برای او مورد توجه است؛ مثل احکام طلاق برای خانم‌ها ولی در سیر نزول علاوه بر حکم مهم است که در چه شبکه‌ای از احکام، معارف و اعتقادات در سیر نزول این حکم آمده است و در کنار چه احکامی دیگر و سیر آن و تکرارهای آن برای محقق مهم است و در این سیر تحلیل می‌شود، این حکم بستر طرحش و نحوه تکمیلش چگونه است؟ نکته حایز اهمیت دیگر توجه به این نکته است تفسیر تنزیلی بر مبنایی یک موضوع، هرچند بسته و گریخته در موضوعات خاصی بین مفسران استعمال شده است؛ مانند بحث آیات تحدی در سیر نزول ولی این بحث یعنی تفسیر موضوع تنزیلی کاملاً نوپاست و در این تحقیق موضوع احکام زنان در سیر نزول می‌تواند شبکه‌ای به ما بدهد که در سیر نزول از ابتدا مکه تا انتهای رسالت پیامبر اولین جایی که به مقوله زنان از بعد احکام پرداخته کجا بوده و چطور تطور پیدا کرده است؛ مثلاً در سوره مکی مواجه با زنده به گور کردن زنان و نداشتن

برخی حقوق هستیم که کاملاً با بحث احکام مرتبط است یا قصه موسی و دختران شعیب است که با بسیاری از حقوق آنها در ارتباط است مثل اشتغال زن در خارج از خانه، صحبت با نامحرم و غیره. محقق در این رساله مبنای خود را تفسیر تنزیلی قرار داده تا شبکه احکام زنان را با موضوعات آن در کنار هم در سیر تطوری آن ببیند و مبنای دیگر در این تحقیق اصل توسعه پذیری احکام است. بسیاری از آیات وجود دارد که فقها به عنوان آیات فقهی بدان ننگریسته‌اند و ما در این تحقیق بنا داریم آنها را تبیین کنیم؛ لذا سوال در تحقیق حاضر این است که احکام مرتبط با زنان اعم از اختصاصی یا مشترک در اصل حکم که متفاوت در کمیت و کیفیت آن نسبت با مردان هست و نیز احکامی که در تعامل با خانم‌ها مطرح شده است در سیر نزول چیست؟ و با چه کیفیت و تحلیلی است؟

پیشینه تحقیق

تاریخچه بحث از احکام اختصاصی زنان و بررسی حقوق و تکالیف شرعی ایشان قدمتی هم سنگ و هم تراز با فقه و فقهت داشته، سوالات شرعی که از پیامبر و ائمه در آن زمان می‌شده مشتمل بر این‌گونه احکام نیز بوده است؛ بنابراین کتب‌های روایی مشتمل بر احکام مثل تهذیب و استبصار، کافی و وافی و... احکام اختصاصی بانوان را در لابه‌لای خود دارد؛ ولی اولین کتابی که به صورت مستقل به احکام زنان پرداخته است، کتاب احکام النساء نوشته‌ی فقیه بزرگوار شیخ مفید است. در این کتاب مجموعه‌ای از فتاوای شخصی شیخ در زمینه‌های مختلف و وظایف شرعی بانوان آمده است. در دوره‌های بعدی با توجه به نیازهای جامعه و سوالات مکرر مراجع تقلید کتاب‌های در مورد احکام بانوان به رشته تحریر در آوردند.

کتاب‌های مستقلی در این موضوع نوشته شده است:

- آیات النساء، نوشته محمدعلی صالح غفاری، نشر برهان، ۱۳۶۴.
- آیات النساء، زن در قرآن، نوشته مولوده علمشاهی، نشر دانشگاه بوعلی سینا، ۱۳۷۶.
- احکام اختصاصی دختران و زنان، مطابق با فتاوا، نشر موسسه فرهنگ انتشاراتی ائمه، ۱۳۷۹.
- احکام بانوان، نوشته بهرام عظیمی، نشر لاهیجی، بی‌تا.
- بررسی فقهی حقوق خانواده: نکاح و انحلال آن، نوشته مصطفی محقق داماد، نشر سازمان چاپ و انتشارات و وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۵.
- پژوهشی قرآنی فقهی و حقوقی درباره مرد و زن، نوشته عباسعلی محمودی، نشر مطهر، ۱۳۷۸.
- تحلیلی نو بر حقوق زن در قرآن، نوشته ژیلا موحد شریعت پناهی، نشر پیک، ۱۳۷۷.
- تفاوت زن و مرد در دیه و قصاص، نوشته ابراهیم شفیعی سروسرانی، نشر سفیر صحیح، ۱۳۸۰.

- حجاب، نوشته ابوالاعلی مودودی، نشر احسان، ۱۳۷۷.
- حجاب، نوشته مهدی مهریزی، نشر موسسه فرهنگی دانش و اندیشه، ۱۳۷۹.
- حدود پوشش و نگاه در اسلام، نوشته محمد مهدی شمس الدین، نشر الهدی، ۱۳۷۸.
- حقوق زن در اسلام و خانواده، نوشته مریم ساوجدی، نشر مجرد، ۱۳۷۱.
- حقوق مشتبّه زن در قوانین و فقه، بهنگام رستگار، نشر نوید، ۱۳۷۹.
- در رساله حقوقی: ازدواج موقت، طلاق بدعت، طلاق سنت، نوشته عباسعلی محمودی، نشر فیض، ۱۳۷۰.
- سیر فرهنگ سازی پوشش اسلامی براساس سیر نزول، عبدالکریم بهجت پور، ۱۳۹۶.
- پایان نامه ها و مقالاتی نیز در این موضوع نوشته شده است:**
- جایگاه زن در حقوق کیفری ایران و فقه عامه، نوشته فریبرز اسدی تاجانی، پایان نامه کارشناسی ارشد از دانشگاه مام صادق، ۱۳۷۵.
- سیمای زن در آئینه فقه شیعه (پژوهشی پیرامون احکام خاص زنان) نوشته زهرا گواهی، پایان نامه کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۶۸.
- بررسی احکام اختصاصی زنان (کیفری - حقوقی) نوشته افسانه محمودی بنه، دانشگاه مازندران، ۱۳۹۵.
- بررسی فقهی احکام قاعدگی زنان در فقه امامیه، نوشته مریم راجی اسدآبادی، مرکز پیام نور، ۱۳۸۹.
- بررسی آیات الاحکام طلاق، نوشته حسین ادیب زاده، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۶.
- بازخوانی آیات الاحکام مربوط به زنان در سوره نساء، نوشته سیده سعیده غروی و زهرا معماریان، اولین کنفرانس پژوهش در فقه، حقوق و علوم اسلامی، ۱۳۹۶.
- تاملی در مبانی استنباط احکام زنان، نوشته حسن علی اکبریان، مجله کاوشی نو در فقه، شماره ۵۷، پاییز ۱۳۸۷.
- بررسی فقهی و حقوقی اشتغال زنان، نوشته جمشید جعفرپور، مجله حقوق و علوم سیاسی، شماره ۲، بهار ۱۳۸۷.
- نکته قابل ملاحظه در این پژوهش بررسی سیر تنزیلی آیات الاحکام زنان است. و باید گفت که تفسیر به سبک تنزیلی را میتوان به قدمت نزول قرآن دانست. کتابهای بسیاری در مورد سیر تنزیلی نوشته شده است که می توان به کتاب بیان المعانی عبدالقادر ملاحویش آل غازی اشاره کرد. در شیعه تفسیر همگام با وحی است. با توجه به اینکه در بررسی پیشینه این تحقیق پس از

مراجعه به منابع کتابخانه و نشریات و سایت‌های مربوط، اثری با این عنوان یافت نشده اگرچه چندین پایان نامه در مقاطع کارشناسی ارشد، تشابه اجمالی با بخشی از موضوع داشته‌اند:

- پیام‌های سیر تنزیلی اسماء و صفات قرآن در قرآن نوشته زینب بهجت‌پور، کارشناسی ارشد حوزه علمیه خواران قم، ۱۳۹۴.

- فرایند فرهنگ‌سازی نماز در قرآن با رویکرد ترتیب نزول وحی، نوشته رقیه براریان، موسسه آموزش عالی الزهراء، ۱۳۹۶.

سوالات تحقیق

سوال اصلی

بررسی و تحلیل سیر تنزیلی آیات الاحکام زنان چگونه است؟

سوالات فرعی

۱. فرایند بررسی احکام اختصاصی زنان در سیر نزول چگونه است؟
۲. فرایند بررسی احکام النساء مشترک با مردان که متفاوت در کمیت و کیفیت در عمل است چگونه است؟
۳. احکام النساء که وظیفه مکلفینی است که در تعامل با زنان است در سیر نزول چگونه است؟

اهداف تحقیق

هدف کلی از این پژوهش درک و فهم عمیق در آیات احکام مربوط به زنان است. آشنایی با آیات احکام زنان در سیر نزول باعث می‌شود مخاطب با ویژگی‌های مربوط به این آیات آشنا شود. و می‌تواند به درک بهتر حکم فقهی کمک کند؛ زیرا برای درک اولیه یک موضوع باید شرایط و زمان و مکان نزول و مخاطب آن را به خوبی شناخت و سپس درک صحیحی از آن داشت. در نتیجه بررسی آیات احکام با توجه به سیر تطور آن باعث می‌شود که مخاطبان با ویژگی‌های چگونگی نزول آن آشنا شده و این امر منجر به درک و فهم عمیق و نیز بخاطر سپردن حکم فقهی خواهد شد.

نتیجه گیری

با عنایت به نزول تدریجی قرآن و اصراری که قرآن بر وجود حکمت‌های نهفته در نزول تدریجی قرآن دارد. دست یافته‌های علمی از کلام نورانی خدا در قرآن تنها محدود به تامل و مطالعه در محتوای آیات قرآن نمی‌شود؛ بلکه بررسی و تحقیق در روش نزول آیات مربوط به محتوای مورد مطالعه را نیز شامل می‌شود. یکی از موضوعات در قرآن بررسی آیات الاحکام زنان در سیر نزول

است. در قرآن حدوداً ۹۱ آیه در مورد احکام زنان آمده است که در سه بخش مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

بخش اول آیات اختصاصی زنان است. در این قسمت آیات فقط مختص به زنان هستند و هیچ مشابهی برای مردان وجود ندارد. ۱۹ آیه در این بخش مورد بررسی قرار گرفته است که این آیات در سوره‌های بقره، نساء، نور، قصص، احزاب و احقاف جای دارند و موضوعات آنها در مورد حیض، طلاق، احکام شیردهی، کنترل نگاه، حجاب، پاکدامنی، حیا و احکام خاص در مورد همسران پیامبر است. حکمت بیان این آیات در سیر نزول با توجه به شان نزول ریشه‌کن کردن سنت‌های غلط جاهلیت و دادن حقوق زنان است؛ زیرا زنان در آن زمان از افراد جامعه محسوب نمی‌شدند؛ مثلاً یکی از رفتارهای غلط جاهلیت این بود که زمانی که زنان حیض می‌شدند، مردان آنها را ناپاک می‌دانستند و از آنها دوری می‌کردند. خداوند آیه ۲۲۲ بقره را نازل و بیان فرمود که فقط در مورد آمیزش از آنها کناره‌گیری کنید و با آنها رفتاری که یهودیان با زنانشان دارند انجام ندهید؛ پس خداوند با نازل کردن این آیات کم‌کم به زنان ارزش و مقام داد و آنها را در جامعه هم طراز مردان قرار داد. خداوند این احکام را صریح بیان کرده است.

بخش دوم از سیر ترتیب احکام زنان در مورد آیاتی است که مشترک بین مردان و زنان؛ ولی در بعضی از احکام در کمیت و کیفیت متفاوت هستند. ۱۲ آیه در این بخش مورد بررسی قرار گرفته است و این آیات در سوره‌های بقره، نساء، مائده و نور آمده‌اند و موضوعات آنها در مورد قصاص، وصیت، شهادت، ارث، دیات و حد است. خداوند این احکام را به صورت تفصیلی و دنباله دار بیان می‌کند و این احکام به مرور زمان از حکم‌های ساده به حکم‌های پیچیده و شدید تغییر کرده‌اند؛ مثلاً خداوند احکام ارث را کم‌کم و در چند آیه نازل کرد تا مسلمانان بتوانند این مسئله که زنان نیز می‌توانند مانند مردان ارث ببرند را درک کنند. اولین آیه ارث، آیه ۷ سوره نساء است و خداوند برای تکمیل احکام ارث در آیه ۱۱ و ۱۲ و ۳۳ و ۱۷۶ سوره نساء، احکام ارث را کامل می‌کند؛ زیرا عرب‌های تازه مسلمان شده به رفتارهای غلط دوران جاهلیت خو گرفته بودند و برای پذیرش این احکام باید آمادگی لازم را در مرور زمان بدست می‌آوردند. این شیوه یک استراتژی آسمانی برای تغییر رفتار غلط عرب‌های عصر نزول بوده است.

در آخرین بخش از سیر ترتیب احکام زنان آیات تعاملی مطرح می‌شود. این احکام در مورد مردانی است که در تعامل با زنان احکامی برایشان به وجود می‌آید. در این بخش ۵۵ آیه مورد بررسی قرار گرفته است و این آیات در سوره‌های بقره، نساء، مائده، مومنون، نور، قصص، احزاب، مجادله، ممتحنه، طلاق آمده است و موضوعات آنها در مورد شرایط ازدواج، ایلاء، طلاق، مهریه، عده، تعدد زوجات، محرّمات نکاح، قذف، افک، کنترل نگاه، عفت و ظاهر... است. آیات در این قسمت با توجه به شان نزول و رفتارهای مردم عصر نزول، برای مقابله با سنت‌های غلط جاهلیت نازل شده‌اند؛ مثلاً

در عصر جاهلیت طلاق و متارکه برای زنان با سنت‌های ظالمانه و دور از انصاف و منافی با اخلاق بوده است. طلاق در نظر آنها نه مقدماتی داشت و نه شرطی، تنها شرطش میل و اراده مرد بوده و او با اندکی بهانه می‌توانست رشته‌ی زوجیت را قطع کند و زن در آن شرایط از طلاقش هیچ منفعتی نمی‌برد. خداوند در آیات طلاق بیان می‌کند که اگر قصد طلاق دارید، مهریه زنان را بدهید و آنها را به خوبی راهی کنید؛ زیرا زنان سرشار از احساسات هستند و طلاق برای آنها یک شکست احساسی محسوب می‌شود و در آن شرایط سخت اگر زن تمکن مالی داشته باشد، شکست دیگری را متحمل نمی‌شود.

با توجه به این آیات بخش سوم از تاکیدات و تکرارهای فراوانی نسبت به بخش‌های قبل آورده شده است؛ زیرا خداوند با این تکرارها به مهم بودن مسائل تاکید و به مردان می‌فهماند که حقوق زنان را پایمال نکنند و برای آنها ارزش قائل شوند و نیز به خاطر آماده‌سازی ذهن‌های عرب‌های تازه مسلمان شده است تا بتوان درک درستی از مسائل پیرامون خود داشته باشند.

پس اصل نزول آیات زنان در سیر نزول بالا بردن مقام و ارزش زنان و مقابله با سنت‌های غلط جاهلیت است. اینکه احکام دونه‌به‌دونه نازل شده‌اند برای آماده‌سازی ذهن‌های مردمان آن دوره بوده است.

فهرست منابع

✽ قرآن کریم، ترجمه محمد علی فولادوند

الف) کتب فارسی:

۱. امامی، محمد جعفر. ۱۳۸۷. شان نزول آیات قرآن برگرفته از تفسیر نمونه. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه‌السلام). چاپ اول.
۲. بازرگان، مهدی. ۱۳۸۶. پایه‌پای وحی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی. چاپ دوم.
۳. برازش، علیرضا. ۱۳۹۴. تفسیر اهل بیت. تهران: امیرکبیر.
۴. بلاغی، سیدعبدالحجت. ۱۳۸۶. حجه التفاسیر و بلاغ الاکسیر. قم: انتشارات حکمت.
۵. بهجت‌پور، عبدالکریم. ۱۳۸۷. همگام با وحی. قم: سبط النبی.
۶. ..... ۱۳۸۸. تحریف ناپذیری قرآن. قم: آثار نفیس.
۷. ..... ۱۳۹۲. تفسیر تنزیلی مبانی اصول فواید و قواعد. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. چاپ اول.
۸. ..... ۱۳۸۸. اصول تحول فرهنگی. قم: موسسه بوستان کتاب.
۹. دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۷. لغت نامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. چاپ دوم.

۱۰. رامیار، محمود. ۱۳۶۹. تاریخ قرآن. تهران: انتشارات امیرکبیر. چاپ سوم.
  ۱۱. ساوجی، مریم. ۱۳۷۱. حقوق زن در اسلام و خانواده. تهران: مجرد.
  ۱۲. شاکر، محمد کاظم. ۱۳۸۲. مبانی و روش‌های تفسیری قرآن. قم: مرکز جهانی اسلامی. چاپ اول.
  ۱۳. صدر، سید حسن. ۱۳۵۵. حقوق زن در اسلام و اروپا. تهران: جاویدان.
  ۱۴. قاضی طباطبایی، سیدمحمد علی. ۱۳۵۳. تحقیق در ارث از دارایی شوهر. تهران: میهن.
  ۱۵. قریشی، علی اکبر. ۱۳۷۷. احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت.
  ۱۶. لوبون، گوستاو. ۱۳۹۴. تاریخ تمدن اسلام و عرب. محمدتقی فخرداعی گیلانی. تهران: بدرقه جاویدان.
- چاپ اول.
۱۷. مدیر شانه‌چی، کاظم. ۱۳۷۸. آیات الاحکام. تهران: سمت.
  ۱۸. مصباح یزدی، محمد تقی. ۱۳۸۰. قرآن شناسی. قم: موسسه آموزش پژوهشی امام خمینی. چاپ دوم.
  ۱۹. مصطفوی، حسن. ۱۳۸۰. تفسیر روشن. تهران: مرکز نشر کتاب.
  ۲۰. مطهری، مرتضی. ۱۳۵۳. نظام حقوق زن در اسلام. تهران: نشر فرهنگ اسلامی. چاپ اول.
  ۲۱. ..... ۱۳۷۶. مجموعه آثار. تهران: نشر صدرا.
  ۲۲. معرفت، محمد هادی. ۱۳۸۱. علوم قرآن. قم: موسسه فرهنگی تمهید. چاپ چهارم.
  ۲۳. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۴. تفسیر نمونه. قم: دارالکتب الاسلامیه. چاپ دهم.
  ۲۴. مهیار، رضا. ۱۳۷۰. فرهنگ ابجدی. تهران: نشر اسلامی.
  ۲۵. ناصحیان، علی صغر. ۱۳۸۹. علوم قرآنی در مکتب اهل بیت. مشهد: نشر دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
  ۲۶. نجارزادگان، فتح الله. ۱۳۸۳. تفسیر تطبیقی. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی. چاپ اول.
  ۲۷. نکونام، جعفر. ۱۳۸۰. درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن. تهران: هستی نما. چاپ اول.
  ۲۸. نوری، یحیی. ۱۳۸۵. اسلام و عقائد و آراء بشری، یا جاهلیت و اسلام. تهران: نوید نور. چاپ دهم.

ب) کتب عربی:

۱. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین. ۱۴۰۳. عوالی اللالی. قم: موسسه سیدالشهداء.
۲. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی. ۱۳۷۷. الخصال. محمد باقر کمره‌ای. تهران: کتابچی.
۳. ..... ۱۳۸۲. کمال الدین و تمام النعمه. قم: مسجد مقدس جمکران. چاپ ششم.
۴. ..... ۱۳۸۵. علل الشرایع. قم: مکتبه الحیدریه.
۵. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. ۱۴۱۵. الاصابه فی تمییز الصحابه. بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.

- ۶ ابن شعبه، حسن بن علی. ۱۳۸۲. تحف العقول. قم: آل علی.
- ۷ ابن شهر آشوب سروی مازندرانی، محمدبن علی. ۱۳۷۶. مناقب آل ابی طالب. نجف: المكتبه الحیدریه.
- ۸ ابن طاووس، علی بن موسی. ۱۴۰۰. الطرایف. قم: مطبعه الخیام.
- ۹ ابن عاشور، محمد طاهر. ۱۴۲۰. التحریر و التنویر. بیروت: موسسه التاریخ العرب.
- ۱۰ ابن فارس، احمد. ۱۴۰۴. معجم المقائیس اللغه. قم: مکتب الاعلام الاسلامی. چاپ اول.
- ۱۱ ابن قرطاس. ۲۰۱۰. احسن القصص. بیروت: بی نا. چاپ اول.
- ۱۲ ابن منظور، جمال الدین محمد مکرم. ۱۳۷۵. لسان العرب. بیروت: دارالبیروت.
- ۱۳ ابوالفتح رازی، حسین به علی. ۱۴۰۸. روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ۱۴ آلوسی، محمود. ۱۴۱۵. روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۱۵ آمدی، علی بن محمد. ۱۴۰۲. الاحکام فی اصول الاحکام. بیروت: دارالکتب الاسلامی. چاپ دوم.
- ۱۶ بحرانی، سیدهاشم. ۱۴۱۶. تفسیر البرهان. تهران: بنیاد بعثت. چاپ اول.
- ۱۷ بخاری، محمد بن اسماعیل. ۱۴۰۱. صحیح بخاری. بیروت: دارالفکر.
- ۱۸ بلاغی نجفی، محمد جواد. ۱۴۲۰. آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: بنیاد بعثت.
- ۱۹ تمیمی مغربی، منصور ابن احمد بن حیون. ۱۳۸۵. دعائم الاسلام. قم: موسسه آل البيت الاحیاء التراث.
- ۲۰ جابری، محمد عابد. ۲۰۰۸. التفسیر الواضح حسب الترتیب النزول. بیروت: نشاط.
- ۲۱ جرجانی، ابوالمحاسن حسین بن حسن. ۱۳۷۷. جلاء الاذهان و جلاء الاحزان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۲ حرعاملی، محمدبن حسن. ۱۴۱۶. وسائل الشیعه. قم: موسسه اهل البيت.
- ۲۳ حسکانی، عبیدالله بن احمد. ۱۴۱۱. شواهد التنزیل لقواعد التفضیل. تهران: وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی.
- ۲۴ حسینی استرآبادی، سیدشرف الدین. ۱۴۰۹. تاویل الایات الظاهره فی فضائل العتره الطاهره. قم: جامعه مدرسین.
- ۲۵ حسینی شیرازی، سیدمحمد. ۱۴۲۴. تقریب القرآن الی الاذهان. بیروت: دارالعلوم.
- ۲۶ حلّی، علامه حسن بن یوسف. ۱۴۰۰. تذکره الفقهاء. قم: موسسه اهل البيت.
- ۲۷ خضیری، محمد بن عبدالله بن علی. ۱۴۲۰. تفسیر تابعین. ریاض: دارالوطن. چاپ اول.
- ۲۸ دروزه، قطب الدین سعید بن هبه الله. ۱۳۸۳. التفسیر الحدیث. قاهره: داراحیاء الکتب العربیه.
- ۲۹ راغب اصفهانی، حسین بن محمد. ۱۴۱۲. مفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالشامیه.

- ۳۰ ..... ۱۴۱۶. مفردات الفاظ القرآن. دمشق: دارالقلم.
- ۳۱ راوندی، قطب الدین سعید بن هبه الله. ۱۴۰۵. فقه القرآن فی شرح آیات الاحکام. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- ۳۲ رشید رضا، محمد. ۱۳۶۶. المنار. بیروت: مفرس علی العناوین رئیسہ.
- ۳۳ زبیدی، مرتضی. ۱۴۱۴. تاج العروس. بیروت: دارالفکر.
- ۳۴ زرکشی، بدرالدین. ۱۴۱۰. البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دارالمعرفه. چاپ اول.
- ۳۵ زمخشری، محمد. ۱۴۰۷. الکشاف عن حقایق غوامض التاویل. بیروت: دارالکتب العلمیه. چاپ دوم.
- ۳۶ زیات، ابراهیم مصطفی احمد. ۱۳۸۲. المعجم الوسیط. تهران: مرتضوی.
- ۳۷ سلبی، محمد مصطفی. ۱۴۰۶. اصول الفقه الاسلامی. بیروت: دارالنهضة العربیه.
- ۳۸ سیوطی، جلال الدین. ۱۴۰۴. الدر المنثور فی تفسیر الماثور. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- ۳۹ ..... ۱۴۲۱. الاتقان فی علوم القرآن. تحقیق سعید مندوب. بیروت: دارالفکر. چاپ دوم.
- ۴۰ شبر، سید عبدالله. ۱۴۰۷. الجوهر الثمین فی تفسیر الكتاب المبین. کویت: مکتبه الالفین.
- ۴۱ شریف قریشی، باقر. ۱۴۰۹. حیاہ الامام الحسن العسکری. بی جا: دارالاضواء.
- ۴۲ شهلی، محمود. ۱۳۷۵. ادوار فقه. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. چاپ ششم.
- ۴۳ طباطبایی، سیدمحمدحسین. ۱۳۷۹. قرآن در اسلام. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۴۴ ..... ۱۴۱۷. المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۴۵ طبرسی، فضل بن حسن. ۱۳۷۰. مکارم الاخلاق. قم: شریف رضی.
- ۴۶ ..... ۱۳۷۲. مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- ۴۷ طبری، ابو جعفر محمد بن جریر. ۱۴۱۲. جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالمعرفه.
- ۴۸ طریحی، فخرالدین. ۱۳۷۵. مجمع البحرین. تهران: کتاب فروشی مرتضوی. چاپ سوم.
- ۴۹ طوسی، ابن جعفر محمد بن حسن. ۱۳۶۳. الاستبصار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۵۰ ..... ۱۳۶۵. تهذیب الاحکام. تهران: ناشر فراهانی.
- ۵۱ ..... ۱۴۱۳. التبیان فی تفسیر القرآن. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- ۵۲ ..... ۱۴۱۷. کتاب الخلاف. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- ۵۳ طیب، سید عبدالحسین. ۱۳۷۸. اطیب البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلام. چاپ دوم.
- ۵۴ عاملی (شهید ثانی)، زین الدین علی. ۱۴۱۶. تمهید القواعد الاصولیه و العربیه لتفريع قواعد الاحکام الشرعیه. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ۵۵ عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه. ۱۴۱۵. تفسیر نورالثقلین. قم: انتشارات اسماعیلیان.

- ۵۶ عیاشی، محمد بن مسعود. ۱۳۸۰. تفسیر عیاشی. تهران: مکتب العلمیه الاسلامیه.
- ۵۷ فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر. ۱۴۲۰. مفاتیح الغیب. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ۵۸ فضل الله، سید محمد حسین. ۱۴۱۹. تفسیر من وحی القرآن. بیروت: دارالملاک للطباعه و النشر.
- ۵۹ فیومی، احمد بن محمد مقرئ. ۱۴۱۴. المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: دارالهجره.
- ۶۰ قرطبی، محمد بن احمد. ۱۳۶۴. الجامع الاحکام القرآن. تهران: ناصر خسرو. چاپ اول.
- ۶۱ قمی، علی بن ابراهیم. ۱۳۶۷. تفسیر قمی. قم: دارالکتاب.
- ۶۲ کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۳۶۹. الکافی. تهران: انتشارات کتاب فروشی علمیه الاسلامیه.
- ۶۳ گنابادی، سلطان محمد. ۱۴۰۸. تفسیر بیان السعاده فی مقامات العباده. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ۶۴ مجلسی، محمدباقر. ۱۳۶۳. بحار الانوار الجامع الاخبار الاثمه الاطهار. تهران: نشر اسلامی.
- ۶۵ مدرس، سید محمد تقی. ۱۴۱۹. من هدی القرآن. تهران: دارمحبی الحسین.
- ۶۶ مصطفوی، حسن. ۱۳۸۵. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
- چاپ اول.
- ۶۷ معرفت، محمدهادی. ۱۳۷۵. تاریخ القرآن. تهران: انتشارات سمت.
- ۶۸ ..... ۱۳۷۹. تفسیر و مفسران. قم: موسسه فرهنگی تمهید. چاپ اول.
- ۶۹ ..... ۱۴۱۵. التمهید فی علوم القرآن. تهران: موسسه نشر اسلامی. چاپ دوم.
- ۷۰ مغنیه، محمد جواد. ۱۴۲۴. الکاشف. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۷۱ مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. بی تا. زبده البیان فی تفسیر القرآن. تهران: مکتبه المرتضویه.
- ۷۲ مکارم شیرازی، ناصر. ۱۴۱۶. انوارالاصول. قم: نسل جوان.
- ۷۳ ملاحویش آل غازی، عبدالقادر. ۱۳۸۲. بیان المعانی. دمشق: مطبعه الترقی. چاپ اول.
- ۷۴ نوری، میرزا حسین. ۱۴۰۷. مستدرک الوسائل. قم: موسسه آل البيت لاحیاء التراث العربی.
- ۷۵ واحدی نیشابوری، علی بن محمد. ۱۴۱۱. اسباب نزول القرآن. بیرتن: دارالکتب العلمیه. چاپ اول.